

Зборник радова
ГЕНОЦИД НАД СРБИМА
У НДХ И УСТАНАК -
КОЗАРА 1942-2022.

Преиледни научни рад

УДК 341.322.5(=163.41)
(497.15)“1941/1942”

DOI 10.7251/
ZRCIRRTNL2301095L

Запримљено: 21.07.2023.
Одобрено: 15.08.2023.

УПОРЕДНА АНАЛИЗА МИКРОДИНАМИКЕ ГЕНОЦИДА НАД СРБИМА У НДХ И УСТАНКА НА ПОДРУЧЈИМА ХЕРЦЕГОВИНЕ И ПОТКОЗАРЈА 1941-1942. ГОДИНЕ

Мср Предраг Лозо^{1*}

Виши стручни сарадник
Републички центар за истраживање рата,
ратних злочина и тражење несталих лица

Апстракт: Микродинамика дешавања на одређеним просторима за вријеме Геноцида над Србима у НДХ, као и српског устанка, који је подигнут како би се то уништење зауставило, умногоме говори о карактеру и законитостима одвијања историјских процеса. На подручју Херцеговине, тачније на оној територији коју данас називамо источном Херцеговином, и на подручју које гравитира планини Козари, чији је она постала симбол, у дешавањима 1941. и 1942. године, одиграли су се, између осталих, у различитим хронолошким интервалима, догађаји који су кључно утицали на процес током читавог Другог свјетског рата на територијама на којима је живио српски народ. Како су хронолошки текли ти догађаји у овим релативно удаљеним областима, да ли је исказана одређена законитост у њиховом узрочно-последичном слиједу, као и то какве су сличности, односно разлике, условиле развој карактера процеса и њихову микродинамику - нека су од питања на која ћемо покушати одговорити у раду.

Кључне ријечи: Геноцид над Србима у НДХ, устанички покрет, Херцеговина, Козара, Поткозарје, хронологија, култура памћења.

^{1*} p.lozo@rcirz.vladars.net

Херцеговина је географска област посебних историјских карактеристика која се налази на југу територије данашње БиХ. У НДХ она се, дакле, налазила на крајњем југоисточном дијелу, на граници према Црној Гори. Ту су, осим Мостара, спадали некадашњи срезови: Невесиње, Гацко, Билећа, Требиње, Коњиц, Љубиње, Љубушки и Столац. У основној подјели она се дијели на високу и ниску Херцеговину, али је присутна и подјела на источну и западну, коју дијели ријека Неретва у свом средњем и доњем току. И по овој подјели, али и по границама регија у бившој СФРЈ, Херцеговина је заузимала простор од око 9.835 км². На попису из 1931. године овај простор насељавало је 305.630 становника, од тога 137.140 католика (44,87%), православних 98.122 (32,12%) и муслимана 70.001 (22,90%), док је осталих било 297. Српско православно становништво било је већина у срезовима источне Херцеговине (Љубиње, Требиње, Билећа, Гацко и Невесиње). Хрвати су били већина у Мостару, Стоцу и Љубушком, а муслимани у Коњицу.² Због тога када посматрамо устанак и геноцид најреферентније тачке су свакако дешавања у источној Херцеговини и долини ријеке Неретве, док посматрање западне Херцеговине представља посебан феномен НДХ, који је тема за нека друга истраживања.

Под Козаром и Поткозарјем у овом раду, у географско-демографском смислу, подразумејемо планину Козару са општинама и градовима који је окружују: Приједор, Нови Град, Костајница, Козарска Дубица, Градишка, Србац (дио који гравитира Козари) и Бања Лука (дио од Врбаса до Козаре). Према попису из 1931. ту је било око 199.289 становника: 137.719 Срба, 32.613 муслимана, 26.651 Хрвата, 1.643 Нијемаца, 1.337 Украјинаца и неколико стотина осталих.³

На почетку Другог свјетског рата у источној Херцеговини су већински народ били Срби, (70% од укупних 100.000), док је био и значајан број припадника муслиманске религије. У западној Херцеговини већина је било римокатоличко становништво које се у Краљевини Југославији хомогенизовало хрватским идентитетом, али је имало и највећи раст на овом простору.⁴ Урбане средине у долини ријеке Неретве, Коњиц, Мостар и Чапљина, биле су, због историјских околности из Отоманске империје, Аустроугарске и Краљевине Југославије, значајније етнички измијешане у различитим процентима. Херцеговина са Мостаром, као средиштем, представљала је значајно културно, историјско и идентитетско средиште српског народа,

2 Драга Мастиловић, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*, Београд: 2009, 61-65, 70-81.

3 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Београд: 1938.

4 Драга Мастиловић, *Херцеговина...*, 81.

обиљежено вјековном борбом за слободу, како устаничким традицијама, тако и вјером, културом и економијом.

Што се тиче пријератних дешавања и инцидената, потребно је указати на неке појединачне на локалу. Усред политичких размирица које су уједно биле и националне на подручју Херцеговине десило се више инцидената, а највећи је био на Петровдан, 12. јула 1936. године, када се традиционално српско становништво окупљало на збору, а хрватска опозиција је заказала политички скуп. Након скупа, гдје се позивало на самосталност Хрватске, хрватски Мостар и гдје су се изражавали антагонизми према Србима, један од учесника одлази међу Србе на збор са хрватском заставом, а онда позива и остале Хрвате да му се придруже. Дошло је до туче и коришћења ножева, осам људи теже је рањено, а један учесник је убијен. Интервенисала је војска.⁵ Исто тако је, рецимо, у Невесињу, 15. августа 1939. године, изазван инцидент локалног српског становништва са Хрватима из западне Херцеговине, предвођених фрањевцима у једној процесији.⁶ Неки од догађаја у Геноциду над Србима у НДХ на подручју Невесиња касније су сматрани и покушајем освете за овај догађај. Дакле, као што видимо, на овом подручју у литератури су забиљежени углавном инциденти између српског и хрватског становништва. Што се тиче крајева око Козаре, у приједорском крају су међунационални инциденти регистровани на подручју Омарске 1938. године и 1939. године у селу Орловци код Приједора. За разлику од Херцеговине овдје се радило о окршајима између Срба и муслимана!⁷

Априлски слом Краљевине Југославије, под налетом њемачких, италијанских и других снага, Херцеговина је дочекала са изразитим националним антагонизмима, па су тако поклоници усташког покрета организовали побуне и диверзије усмјерене ка Југословенској војсци. Једна од таквих побуна, са учешћем значајног броја усташког кадра и симпатизера, организована је у Чапљини (али и у Љубушком) са учешћем снага западне Херцеговине. У тим борбама за град учествовао је накнадно послан један одред из подофицирске школе у Билећи, тј. Требињски одред.⁸

У тим првим априлским данима дјеловале су и организације које су формиране још у Бановини Хрватској, успостављеној прије рата. *Хрватска сељачка* и *Грађанска заштитна* показале су своје право лице. Заједно са усташким припадницима дале су пресудан допринос слому операцијског

5 Маја Милковић, „Политичке прилике у Mostaru 1918 -1941“, *Srbi u Mostaru*, Београд: 2001, 257.

6 Саво Скоко, *Антифашистичка Невесињска пушка*, Београд – Невесиње: 2012, 77.

7 Борис Радаковић, *Усташка ујоришћа под Козаром током Другој свјетској рати*, Бања Лука, Приједор, Београд: 2021, 38.

8 Саво Скоко, *Антифашистичка Невесињска пушка*, 98-101.

фронта Приморске армијске области војске Југославије и отвориле капије неретвљанског операцијског правца трупама италијанске моторизоване дивизије „Литорио“, да без иједног испаљеног метка 17. априла уђу у Мостар, гдје су се среле са снагама 14. оклопне дивизије Вермахта. То је била иста она дивизија која је 10. априла ушла у Загреб и која је преко Сарајева наступала према Мостару.⁹

На подручју Поткозарја из Априлског рата у литератури је познат случај отпора 17. артиљеријског пука (у којем је било много Козарчана), који је рат дочекао у Петрињи, али се онда под околностима издаје, саботаже и борбе повлачио и значајан отпор пружио непријатељу, тј. 183. њемачкој дивизији на Баљ брду, код Костајнице, 12. и 13. априла 1941. године.¹⁰

Цјелокупна штампа тек проглашене Независне Државе Хрватске посебно је истицала да је „војска Адолфа Хитлера најсрдачније дочекана у свим хрватским крајевима“, па, разумије се, и у западној Херцеговини.¹¹ О односу Хрвата у Херцеговини према „новом поретку“ говори и то да је Независна Хрватска у Чапљини, од стране групе локалних усташа, проглашена 8. априла, што је, осим Бјеловара у Славонији, јединствен случај да је то урађено, дакле два дана прије него у самом Загребу. У источном дијелу Херцеговине, где је српски народ био већински, усташки режим је тражио и налазио ослонац међу источнохерцеговачким муслиманима, које је пред рат у највећем броју окупљала Југословенска муслиманска организација (ЈМО), а дјелимично и Хрватска сељачка странка, која је већ значајано била у рукама франковаца и усташа. Доласком на ове просторе, Италијани преузимају комплетну управу, док усташки органи покушавају да се наметну кроз дјеловање на терену. У потпуну контролу и иницијативу усташких и других јединца НДХ, ова територија долази након потписивања Римских споразума, 18. маја, у Риму, између Краљевине Италије и НДХ. Сутрадан по склапању споразума команда италијанске Друге армије обзнанила је да је цивилна власт над додијељеним јој подручјем, почевши од 20. маја, у рукама НДХ. Практично већ од тада створиће се услови за таласе злочина над Србима. У међувремену Влада НДХ донијела је читав низ законских одредаба, којима су Срби, Јевреји и Роми практично стављени ван закона.¹²

На постулатима геноцидног државног програма НДХ, уз хистеричну антисрпску пропаганду, изграђивана је усташка власт у Херцеговини. Усташки повјереник Херман Тогонал завршио је свој говор на конференцији усташа,

9 *Ишо*, 101.

10 Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука: 2018, 34-35.

11 Саво Скоко, *Антифашистичка Невесињска пушка*, 102.

12 Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко: 1941-1942*, Пале, Београд; 2000, 32.

која је 2. јуна одржана у хотелу „Гацко“ покличем: „Посљедњи метак у посљедњег Србина!“¹³ Павао Цанки и Алија Шуљак су непосредно после проглашења НДХ постали усташки опуномоћеници - први за западну, а други за источну Херцеговину. И они су, као и Виктор Гутић у Босанској Крајини, обилазили села, варошице и градове и на народним зборовима величали геноцидну усташку идеологију. Пратили су их новинари хрватских усташких гласила, цитирали њихове говоре и потицали антагонизме, прије свега, према Србима.¹⁴ Усташки антагонизам према Србима, осим геноцидне идеологије и политичке концепције, у овим крајевима био је посебно наглашен због устаничке прошлости, али и због географске повезаности са Црном Гором, одакле је, по њиховом нахођењу, могло доћи до устанка против НДХ или се наводни устанак могао прогласити као разлог за репресалије.

Послије прекривања цијеле Херцеговине густом мрежом домобранских гарнизона, оружничких постаја, усташких логора, табора и ројева, усташке постројбе су прешле са ријечи на дјела. Ноћу, између 31. маја и 1. јуна, група од 12 усташа ухапсила је у Мостару петорицу људи, стрпала их у камион и одвезла до села Ортијеш, јужно од града. Тамо су их постријељали на самој обали ријеке Неретве, у коју су сурвали њихове лешеве. Међутим, тада је успио побјећи др Феодор Лукач, управник Бановинске болнице у Мостару. Том приликом убијени су: Михаило Бланић, Лука и Љубо Кулаш и Милан Вујадиновић.¹⁵

Био је то почетак првог степена реализације геноцидног плана, гдје се прво ишло на уништење елите српског народа. Тако је група од деветорице „заштитних ловаца“, која је, под руководством Боривоја Ротквића, претходног дана из Загреба стигла у Требиње, на самом југоистоку Херцеговине, 1. јуна у освит, уз помоћ домаћих усташа и оружника требињске постаје, похапсила око 60 Требињаца Срба. Одмах је убијено девет лица. Убице су истјеривале поспане људе из њихових кућа, а потом им пуцале у потиљак, не обазирајући се на присуство породице, па и мале дјеце жртава. Тог трагичног требињског јутра убијени су: Шћепан Ђурић, Вељко Паликућа, Владо Поповић, Милан Брковић, Радован Лечић, Илија Кукурић, Душан Нагулић, Васо Бабић и Гашо Ковачевић. Сутрадан су по цијелом граду осванули излијепљени плакати са именима стријељаних Требињаца са образложењем да је ријеч о четницима, који су припремали устанак против усташке власти.

13 Саво Скоко, *Антифашистичка Невесињска пушка*, 111.

14 *Исто*, 113.

15 Захваљујући томе сачувано је аутентично свједочанство о том гнусном злочину у виду изјаве др Лукача, дате органима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача БиХ (ЗКРЗ БиХ). Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко: 1941-1942*, I, 40.

Испод овога је залијепљен и други плакат на коме је писало да ће у наредном периоду за сваку хрватску главу бити убијено 100 Срба.¹⁶

Сличан сценарио виђен је и у другим мјестима источне Херцеговине. 1. јуна су почела масовна хапшења и убијања Срба у Граду Невесињу, као и њихово одвођење у усташки логор „на саслушање“. Првог јуна пала је и прва потпуно недужна жртва у Невесињу, ученик трећег разреда Грађанске школе, Милош Нишовић, који је, привезан за камион и тако мучен и измрцварен, онда од усташког официра Судара убијен на препуном градском тргу за примјер. Већ наредног дана кренули су масакри по околним селима, Удрешњу, а затим и у Доњем Дрежњу, гдје је пружен први отпор усташама, али и у самом Невесињу, гдје је убијање попримило шире обресе.¹⁷

Као што се може примети из наведеног, овај први талас злочина почео је одмах након преузимања власти од стране усташких формација на терену и чини се најраније на цијелој територији НДХ. Дакле, иако је Херцеговина била рубно подручје, далеко од средишта нове државе, злочини над Србима су попримили широки систематски карактер прилично рано. У овим, али и каснијим, злочинима у Херцеговини, као и у другим крајевима НДХ, потребно је размотрити феномен тзв. „дивљих усташа“. Осим државног програма уништења, поспјешеног облицима вјерског антагонизма и сукоба из прошлости, један од мотива за масовно приступање злочинима међу Хрватима и муслиманима била је и имовинска корист. Уз тај аспект, усташка организација радила је и на мобилизацији маса. Ступајући у те одреде сиромашни и неписмени хрватски и муслимански сељаци сматрали су да их тај чин ослобађа вјерске, људске, друштвене, па и судске одговорности за масовне покоље српског становништва, као и за вандалску пљачку њихове имовине. Они су од стране система, идеолошком припремом и дехуманизацијом Срба, „убјеђивани“ да оваквим поступцима чине добро за нови поредак и нацију.¹⁸

Систем НДХ је, осим својих уредаба, системских злочина, пријекних судова за извршења, успио створити и атмосферу опште прихватљивости злочина према неподобним националним и идеолошким групацијама. Један од таквих злочина, који свједочи о истом циљу и координацији и званичних формација и организованих мјештана у служби НДХ, а који је карактеристичан примјер за Геноцид над Србима у НДХ, је злочин у мјесту Корита, између Гацка и Билеће.

16 *Исшо*, 41.

17 *Исшо*, 43.

18 Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачкој окупацијора у Херцеговини 1941-1945, Зборник докумената 1*, Гацко – Београд: 2011, 6.

Крајем маја је усташки повјереник за Срез Гацко, Херман Тогонал, упутио у село Корита усташки одред (25 до 30 добро наоружаних људи) из муслиманског села Фазлагиха Кула, под командом Мухарема Главинића, хоће из села Кључа. Овај екстремиста се, чим је настало ратно вријеме, експонирао као ватрени поборник усташког геноцидног програма, узвикујући на зборовима и конференцијама гатачких муслимана, између осталог: „Данас је за сваког правог муслимана усташка пушка највећа светиња послѣ Алаха“. Огроман број Срба, становника села Корита, није наслућивао несрећу чак ни 2. јуна, када су се усташке патроле рашириле по свим засеоцима села Корита, позивајући све мушкарце од 15 до 60 година да се одмах упуте у Соколски дом и пријаве усташкој посади, наводно, ради примања нових личних карата, уз пријетњу да ће породице свих оних који се не одазову бити депортоване у логоре у Италију или у Њемачку. Сваког мушкарца кога су затекли код куће повели су са собом. Када је Соколски дом напуњен, тј. када је у њега натрпано 125 сељака преостали ухапшеници затворени су у Основну школу, укупно њих 12. Похапшени Корићани провели су готово пуна три дана (2, 3, 4. јун) и двије бесане ноћи у тој загушљивој просторији, која је заударала на зној и амонијак. За то вријеме усташе су довлачиле појачања и припремале злочин. У Коритима се прикупило око 200 усташа-добровољца, углавном из околних муслиманских села. Послије полагања заклетве ти младићи су кренули да на дјелу докажу приврженост Хрватској и њеном поглавнику Павелићу, који је од њих захтијевао да крвљу и гвожђем очисте источну хрватску границу од Срба и других „непоћудних елемената“.¹⁹

Кренуло је везивање заробљених, које је трајало све до мрака. Тада је пред Соколски дом стигла група усташа камионом који се зауставио пред вратима дома, из кога су целати изводили свезане људе и убацивали их у камион. Када су убацили 7-8 „снопова“ (око 20 људи) камион је кренуо према Гацку и зауставио се на превоју Кобиља глава, код јаме *Голубинка*, дубоке око 25 метара. Ту је чекала велика група злочинаца који су одмах почели да одвлаче с камиона групу по групу на сам руб јаме, гдје су их убијали ватреним оружјем, маљевима, кундацима, сјекирама, ножевима и сурвавали у провалију. То се поновило седам пута у периоду од 21.00 час 4. јуна до 5.00 часова изјутра 5. јуна.²⁰ Ево како је један од преживјелих Милија Бјелица описао начин ликвидације:

„На нашу несрећу, нас тројица, ја, мој брат Голуб и кум Гаврило, будући да смо први убачени у камион, тик уз кабину, сада смо били посљедњи на реду за клање, осуђени да својим очима гледамо мученичку смрт 27 (толико

19 Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко: 1941-1942*, I, 47-49.

20 *Исто*, 51.

их је било у тој групи) својих комшија, рођака, пријатеља и кумова... Наше мучно ишчекивање које је, чинило нам се, бескрајно трајало, најзад се завршило. Усташе су нас грубо извукле из камиона и гурале према отвору јаме, ударајући нас немилице. Наши покушаји да избјегнемо или ублажимо ударац још више су распаљивали мрачне нагоне тих људских наказа. Када су нас догурали на сам руб јаме, мене су поставили лицем према понору, Голуба према једном, а Гаврила (Носовића) према другом целату, који су са напуњеним пушкама чекали знак да из непосредне близине саспу живу ватру у наше главе. Осјетио сам када су на устима целатских пушака сјевнуле варнице и чуо пуцње који нас срушише на земљу. Иако ме је пекло десно раме, био сам при свијести, знао сам да нијесам смртно погођен". Бјелица је у наставку свједочења изнио како се јавио убицама да је жив приликом пребирања лешева, прије него што их бацају у јаму, али да су га након тога ранили бајонетом у груди и бацили у јаму. „Када сам се освијестио, схватио сам да се налазим у понору пакла, на гомили лешева...“.²¹

На сличан начин ликвидирано је, те јунске ноћи, 125 Срба, становника Корита, са презименима: Бјелица, Глушац, Думнић, Јакшић, Носовић, Рогач, Сворцан, Старовић, Шакота, Тркља, Миловић, Радан и Шаровић. Јаков Миловић је успио да побјегне са јаме, а из ње се касније извукло још неколико страдалих, као што су Душан Јакшић и Радован Шакота. Захваљујући томе, 7. јуна поподне дошла је група наоружаних људи и извукла из јаме све преживјеле жртве - укупно њих осморицу, од којих је један одмах преминуо. Усташе су касније побиле још неколико преосталих Срба у околини и у мјесту Гацко и побацале их у јаму, али су и више пута долазили и бацали бомбе у ту исту јаму да неко случајно не би преживио. Укупно је, приликом послеријатне ексхумације, из те јаме извучено остатака најмање 186 људи, од којих су њих 136 били из Корита, док је остатак био из других мјеста. Нема никакве сумње у то да би сљедеће ноћи и преостало становништво села Корита било поубијано и бачено у Корићку јаму да није побјегло, без игдје ичега, у Црну Гору и околне планине. Усташе су се тада бациле у бјесомучну пљачку имовине села чије су становништво побили и протјерали. Није пљачкана само стока, већ све што се могло опљачкати: жито, млијечни производи, посуђе, постељина, пољопривредне алатке. Званична усташка власт је опљачканом имовином практично награђивала усташе кољаче, да би на тај начин ископала непремостив јаз између српског и муслиманског становништва у овом пограничном подручју.²²

21 *Ишо*, 54.

22 Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко: 1941-1942*, I, 47-61. Више о злочину у селу Корита видјети у: Миливоје Тркља, *Корићка јама*, Београд: 1992, 148- 166.

Посматрајући случај злочина у селу Корита потребно је обратити пажњу на више карактеристика злочина НДХ у Херцеговини. Једна од гавних карактеристика суровости злочина на крашком подручју Херцеговине, и даље на сјеверозапад преко Ливањског поља, Купреса, Далмације и Крајине, је-сте феномен крашких јама и пећина. Ради се о пукотинама у крашком каменом рељефу, дубине од 10 до 20 метара, па све до преко 100 метара. Оне су у суровим обрачунима 1941. године од стране злочинаца коришћене за бацање убијених жртава, како би се физички одстранила тијела пострадалих, али и како би се ликвидација потврдила. Жртве, које су преживјеле убијања хладним и ватреним оружјем изнад јама, бацане су у јаме и имале су веома малу шансу за излазак из њих. Такође, злочинци су се често враћали на јаме, послвије злочина, настојећи дотући жртве бацањем бомби, камења и осталог. У архивима је пронађен документ органа НДХ из Херцеговине који свједочи да је капацитет јама испитиван за војне потребе „или ради других евентуалних искоришћавања“.²³ Јаме су, њих 36, по неким истраживањима постале стратишта херцеговачких Срба, док се број истих, везаних за комплетну територију НДХ, може мјерити и стотинама. Одмах, у поменутом таласу злочина у граду Требињу, су Срби од стране усташких злочинаца бацани у *Придворичку јаму*. Такође, у Љубињу јама у мјесту Капавица (8. јун 1941. са 114 убијених) и јама *Пандурица* са 36 убијених постале су симболом злочина над Србима. У области Поповог поља, између Љубиња и Требиња, ухваћено је и у јаму *Јагодњацу*, у мјесту Ржани До, 23. јуна 1941. године, бачено 165 Срба. Касније ће, у августу, јама у мјесту Шурманци, код Међугорја, Бивоље брдо, као и многе друге, постати највећа стратишта Срба из Чапљине и околине.

Први облици народног отпора на територији НДХ били су забиљежени у мјесту Српско Кијево, код Санског Моста, на Ђурђевдан 1941. године.²⁴ Крајем маја 1941. године на коси званој Градиница, у близини манастира Моштаница, код Дубице, разговарало се о подизању устанка. 26. јула десила се „Дубичка сјеча кнезова“, када су усташе у селима Агинци, Влашковици, Новоселци и Парнице ухапсиле, а затим одвеле у Дубицу, и убиле 35 мушкараца од 16 до 62 године.²⁵ Послије злочина у Коритима српски народ

23 „Заповједништво оружничког вода“ у Билећи упутило је, 5. октобра 1941. године, „Крилном оружничком заповједништву Билећа“ документ у вези са распоредом и капацитетом јама на терену који је покривао „оружнички вод“. Прецизне информације о јамама (локације, број људи који у њих може стати) тражене су „за војне сврхе или ради других евентуалних искоришћавања“. Више у: Милан Булајић, *Усташки злочин Теноцига и суђење Андрији Аршучковићу 1986. године*, Београд: 1988.

24 Branko J. Vokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941-1945. godine*, Sanski Most: 1980, 13-21.

25 Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, 41.

у Херцеговини је увидио да му пријети потпуно физичко уништење, па се кренуло у организовање оружаног устанака против НДХ.

Овдје треба разликовати термин отпора од ширег организованог устанка. По истраживањима савремене историографије прави датум устанка српског народа у Херцеговини, а тиме и датум првог устанка на територији НДХ, може се сматрати 6. јун 1941. године, када су организовано нападнуте „оружничке постаје“ НДХ у рејону Гацка, у пограничном појасу према Црној Гори, прије свега у селу Брљево-Казанци. Ове акције су изазване претходним сазнањем о злочину усташа, муслимана из Фазлагиха Куле, у Коритима. Након овога устаници су позвали на устанак и народ околних срезова и од тада се креће у организоване активности устанка које трају наредним мјесецима у континуитету. Овај датум се дуго запостављао из више идеолошких разлога, а за устанак у Херцеговини узиман је 24. јун и напад на усташку „оружничку постају“ у селу Лукавац код Невесиња. Овај датум се узимао због хронолошке везе са нападом Трећег рајха на СССР, који је започет 22. јуна.²⁶ Поред тога, 6. јун је био непогодан и из још три разлога. Први је, јер је устанак избио заједничким снагама устаника са обје стране, касније границе са Црном Гором, и тиме реметио мантру о републичким устанцима и границама. Други разлог је непостојање било какве улоге Комунистичке партије у тим дешавањима. Трећи разлог је тај да су устанци из ових крајева касније углавном припадали Равногорском покрету, тј. ЈВуО, попут оних предвођених попом Радојицом Перишићем и др.

Устанак у НДХ избио је, дакле, скоро два мјесеца прије дешавања у Дрвару, на Оштрељу и даље, што никако не умањује значај онога што се десило у Крајини 27. јула 1941. године. Врло је битно рећи да су српски устаници на почетку имали само једну идеологију, а то је борба против потпуног уништења - геноцида у НДХ. Идеолошке подјеле и сукоби, као и истакнути припадници различитих идеологија, наметнути као вође, су дошли касније са свим оним што, осим напада и агресије спољног непријатеља нациста и њихових савезника, носи и грађански рат и револуција. О готово искључиво српском карактеру антиокупаторске борбе и устанка свједоче и ријечи Вицка Крстуловића.²⁷ У својим мемоарима, узмеђу осталог, навео је одговор Покрајинског комитета ЦК КПХ у којем је одговарао на оптужбе о неуспјеху првог таласа устанка:

26 Саво Скоко, *Антифашистичка Невесињска пушка*, 176.

27 Крстуловић је био секретар Покрајинског комитета КПХ за Далмацију и члан ЦК КПЈ, први командант Динарског партизанског одреда, а касније и Прве далматинске дивизије и носилац је *Ордена народног хероја*.

„(...) Морамо нагласити да код нас не живи православни елемент, којем је у другим дијеловима Хрватске вода дошла до грла и који је у таквом положају да треба да брани свој живот и опстанак. Ти православни елементи, који су избјегли пред усташким крволоцима да спасу свој живот, заиста су спремни за борбу, али се налазе у рејонима код Ливна и Книна, гдје су наше партијске организације врло слабе или их уопште нема. Тај православни елемент био је под јаким утицајем великосрпских странака и нама није било лако да им се у тако кратко вријеме ставимо на чело и организујемо за борбу против усташа и окупатора“.²⁸

Академик Здравко Антонић писао је о ономе што је претходило и што се десило самог 27. јула 1941. године. „С циљем да спријече даље насиље над сељацима и уништавање њихове имовине у селима око Дрвара, које су вршиле усташе, претходно формиран Штаб герилских одреда за Босанско Грахово и околину донио је 26. јула одлуку да се са свим расположивим снагама организује једновремени напад на усташко-домобранске гарнизоне у Дрвару, Босанском Грахову и Оштрељу и да се акције потом пренесу према Босанском Петровцу, Гламочу и Книну. Одмах су упућени курири са позивом да устанак почиње 27. јула, нападом на непријатељски гарнизон у Дрвару, рушењем комуникација и нападом на разна друга упоришта и усташке постаје. На иницијативу Штаба за Срез Босанско Грахово још одраније је била успостављена веза с неким људима са подручја Општине Срб. С њима је на посебном састанку у близини Дрвара разматран ток припрема за оружану борбу и договорено је да акције истовремено почну у Босни и у Лици. Тај договор је и остварен (...) Прва устаничка акција у околини Бање Луке изведена је 2. августа, нападом на усташко упориште у Крупи на Врбасу. Затим се устанички талас проширио на терен око Осмаче, Тисовца, Чемернице, све до Скендер Вакуфа и Котор Вароша, управо тамо куда се ширио и 1875. године“, навео је академик Антонић у својој књизи *Докуменџа о теноциду над Србима у БиХ од априла до августа 1941.*²⁹

Јунски устанак у Херцеговини, његов први талас, трајао је до 7. јула 1941, када се у Киџином Селу срећу домобранско-усташке и италијанске јединице, а устаници се разбијају у још мање групе и повлаче се у планине. У току јунског устанка ослобођена је варош Автовац, на Видовдан, 28. јуна, а укупно је из строја избачено око 500 усташа и домобрана. Такође, у Херцеговини

28 Vicko Krstulović, *Memoari jugoslavenskog revolucionera, Tom 1, Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva 1905-1943*, Beograd – Sarajevo – Zagreb: 2012, 184.

29 Здравко Антонић, „Претварање масовне народне побуне у организовани политички покрет у БиХ 1941.“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине, 1*, уредник Милорад Екмечић, Београд: 1995, 245-263.

су убијени усташки прваци Звонко Поспишил и Мијо Бабић Ћовани. Након августовских покоља поново се диже нови талас устанка, који ће практично загосподарити територијом источне Херцеговине. Тада се десио и злочин у јама *Чавкарици* над муслиманима.³⁰

У Херцеговини се могу издвојити **три таласа злочина над Србима 1941. године**. О првом, на прелазу мај-јун, смо већ говорили, а други је био за српски национални празник Видовдан. Оба су карактерисали злочини претежно над елитом и мушким становништвом, како би се народ обезглавио. Углавном се још увијек није ишло на организовано уништење жена и дјеце. Међутим, у августовском таласу злочина и ове најрањивије категорије дошле су на удар новостворене хрватске државе. Други талас масовних злочина били су „Видовдански покољи“ (између осталог, и одмазда за сарајевски Видовдан 1914) за вјерски празник који се обиљежава 28. јуна. Тада су посебно страдали Срби у мјесту Столац и околини. Том приликом су убијени скоро сви одрасли српски мушкарци у селима: Габела, Драчево, Дубравица, Горње Храсно, Крушево, Бурмази, Попрати, Ошанићи, Дабрица, Козице, Пјешивац, Шћепан Крст, Љубљеница, Прењ, Пјесци, Локве и Речице. Највеће гробнице жртава биле су ријеке Неретва и Брегава, затим Опузен у Далмацији, Видово поље, али и још десетине јама и страстишта.³¹

Трећи, „Илиндански“ или августовски, талас покоља највише је погодио Пребиловце, српско село у доњој или јужној Херцеговини, у општини Чапљина, удаљено од Мостара 35, а од Метковића 10 километара. Село је опкољено 4. августа, у свитање, од стране хрватских формација из околних мјеста, као и из Међугорја, Љубушког, Мостара итд. Затим су истог дана сви затечени становници, углавном жене и дјеца, одведени у сеоску школу. Мара Булут, жена која је преживјела крваву пребиловачку драму, детаљно је, пред Окружним судом у Мостару, описала ужасне сцене које су се одигравале у пребиловачкој Основној школи и школском дворишту. Она је рекла да је својим очима видјела како усташе отимају од мајки малу дјецу из колијевки, хватају их за ноге и снажно ударају њиховом главом о зид, па их послје тога онако крваву и мртву враћају мајкама у наручја, додајући да је на такав начин убијено преко педесеторо дјеце и да су их мајке однијеле у наручју пут Шурманаца. Такође, тада су у школи извршена масовна силовања жена, чије детаље ради заштите достојанства жртава овом приликом не наводимо. Након вишесатног мучења, убистава и иживљавања жртве су отпремљене у житни силос изнад сусједног мјеста Тасовчићи, гдје су настављена мучења. Након њиховог отпремања у школу је доведено и

30 Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, I, 227.

31 Предраг Лозо, Драгослав Илић, *Пребиловци*, изложбени каталог, Нови Сад, Бања Лука: 2014, 10.

преостало затечено становништво, које је након мучења, у којем су највише страдале сеоске жене и дјевојке, отпремљено у Чапљину.

Сљедећег дана ове двије групе су спојене на жељезничкој станици у Чапљини, а затим 6. августа, ујутро, су у сточним вагонима превезене до Шурманаца. Из Шурманаца су пјешке одведени до јаме *Голубинке*, на брду Црница, код Међугорја, 15 километара далеко од Пребиловаца, у коју су бачени. Све вријеме депортација, од школе у Пребиловцима до жељезничке станице у Шурманцима, вршена су и убиства старих и од мучења изнемоглих људи, жена, дјевојака и дјеце. Јама у Шурманцима дубока је преко стотину метара и ово сурово мјесто употријебљено је за убиства жена и дјеце од стране локалног становништва. Сатирање жена и дјеце из села Пребиловци трајало је пуних шест часова, од 7.30 до 13.30. На послижератном процесу убицама у Окружном суду у Мостару, септембра 1957. године, против 14 непосредних извршилаца гнусног злочина утврђено је да су се на рубу јаме одигравале ужасне сцене. Будући да су усташки монструми гурали пребиловачке жене и дјецу живе у јаму, жртве су се грчевито хватале за оскудно растиње и камење на ивици амбиса, па су их усташе ударале моткама по рукама, глави, свуда, тако да је простор око јаме био упрсан крвљу и мозговима тих мученика. „Видјели смо“, каже се у исказу муслимана Мехмеда Тиквеше и Хрвата Данила Зупца из села Шурманци, „када је један усташа узео дијете, па га са смијехом бацио у зрак као лопту. На дјетету је залепршала црвена хаљиница прије него што га је прогутао бездан“. Јозо Остојић, један од злочинаца, рекао је да се добро сјећа да је међу жртвама било сасвим мале дјеце, која су одузимања из мајчиног наручја и бацана увис изнад отвора јаме, а признао је да је и он гурао жене и дјецу у јаму помоћу мотке коју је имао у рукама.

Тај дан убијено је преко 560 жена и дјеце из Пребиловаца. Приликом ексхумација 1990. године у јами је пронађен велики број остатака, од којих је само 330 дјечјих лобања. Прије и после страдања Пребиловчана, јама у Шурманцима прогутала је многе жртве Мостара, Сарајева и других мјеста.

Убиства мањих група и појединаца су настављена у самим Пребиловцима, а преостали Пребиловчани су страдали и на другим стратиштима и у логорима: Чапљина, јама Бивоље брдо, логор Јасеновац итд. Пребиловачки мушкарци су углавном успјели преживјети почетак августа, јер су се у последњем моменту успјели извући из обруча, надајући се да ће жене и дјеца бити поштеђени, као што је то био случај у претходним таласима покоља. Они су се након покоља прикључили српским устаницима и борили се за своје село. Хрватске власти, осим пљачке имовине одмах у току 1941. године, покушале су да село преименују у „Ново Село“ и да га населе Хрватима, али

се тај подухват није остварио због повратка преживјелих Пребиловчана.³²

Од око нешто више од 1.000 предратних становника Пребиловаца, од којих су само три породице биле муслиманске, док су остало били Срби, њих 830 није доживјело крај рата. Потпуно је уништено 57 великих патријархалних породица – сеоских задруга из којих нико није преживио. Јапански часопис *Асахи Шинбун* прогласио је Пребиловце 4. најстрадалнијим мјестом у 20. вијеку.

Једна од специфичних карактеристика злочина јесу и злочини **на вјерске празнике жртава**. Након озбиљних губитака, које је претрпјела крајем 1941. у борби са устаницима, усташка милиција из Горњег Борча, већинског муслиманског мјеста и упоришта НДХ, на потезу између Гацка и Калиновика, усмјерила се на беспомоћно српско становништво у мјесту Придворица и у околини. Крвави злочин почео је на Бадње вече, 6. јануара 1942. године, када је убијено 15 чланова двије фамилије. Сутрадан, 7. јануара, у освит, свака кућа у селу Придворици била је блокирана дубоким снијегом, који је падао непрестано неколико дана и ноћи. Усташе су саопшtile да је наређено да сви одрасли мушкарци одмах дођу код цркве ради договора о времену и начину евакуације придворичких Срба у невесињско-гатачку површ. Људи су се без поговора и ма каквог отпора упутили, у пратњи наоружаних усташа, на губилиште, пред шталу која се налазила у близини цркве. Тамо су их одмах повезали и подвргли стравичном мучењу и мрцварењу и на крају побили кундацима, ножевима, моткама. Некима су сјекирама одсијецали главе, што је утврђено приликом ексхумације лешева ради сахране. Након ликвидације одраслих мушкараца, млађе жене и дјевојке су натјеране да купе унакажене лешеве својих очева, мужева и браће и набацају их у доњи дио штале. Све те несрећне жене и дјевојке су потом силоване, па онда затворене у горњи дио штале, гдје су, у међувремену, дотјерана и њихова дјеца, мајке, баке и свекрве. Штала је, на крају, споља затворена и запаљена. Када су 17. априла 1942. године јединице Народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије ослободиле Придворицу наишле су на стравичан приказ: нагорјеле људске ноге вириле су кроз врата доњег дијела штале, а унутра се видјела гомила полуугљенисаних лешева. По гаравим зидовима, који су сабласно стрчали увис, видјеле су се залијеplене женске плетенице које, зачудо, нису изгорјеле већ су остале прилијеplене за огорјеле зидове, као ниједи свједоци ужаса који се овдје одиграо. Око штале су се, ту и тамо, налазили лешеве оних који су успјели да искоче из пакла и покушали да побјегну, али су зликовачки куршуми били бржи од

32 Више о злочину у Пребиловцима: Ђуро Екмечић, *Пребиловци нейреболна рана српска*, Београд: 1994.

њих. У другој штали, гдје су на исти начин као и њихови претходници ликвидирани друге породице, нађене су у ћошковима групе загрљених лешева, очигледно родитеља и дјеце. У Придворици је укупно убијено преко 160 лица. Тачан број је немогуће утврдити, будући да нико не зна колико је било беба које одрасли из околних мјеста нису познавали и које због сеоског начина живота још нису биле уписане у књиге рођених. Пошто нико није успио да побјегне, сви српски домови у селу Придворица заувјек су угашени.³³

Карактеристично за страдање у Херцеговини јесте страдање градског становништва Мостара. Убиства, интернације у логоре, расељавање, избјеглиштво само су дио страдања Срба Херцеговине и Мостара 1941-1945. године. О томе свему свједоче, сада већ добро познати, сачувани документи о „исељавању у Србију“, што је био административни еуфемистички термин за интернацију у системе логора смрти *Госпић-Јаковно-Паї*, а по његовом гашењу и у *Јасеновац*, као и у логор *Цајраї*. Транспорти из Мостара, у којима су транспортовани Срби из Мостара, али и из Требиња, Стоца и Љубиња, сакупљани су у мјесту Јабланица почетком августа 1941. Транспорти од 5. и 8. августа бројали су око 750 људи. Само мали број њих је отишао према Србији - у Земун. Транспорт од 14. августа био је посљедњи по насумичном сакупљању, послје тога читаве српске породице трпане су у вагоне у циљу потпуног чишћења града од српске популације. Предстојник градског редарства, сурови усташки злочинац, Крешимир Крталић, августа 1941, упутио је низ прогласа мостарским Србима који су обзнањивани и лијељени по граду у виду плаката. Пошто су већ интерниране претходне групе Срба по абecedном редослиједу почетног слова презимена у прогласу од 16. августа писало је:

„Позивају се сви Срби, са члановима својих породица, чија презимена почињу словима К, Л, Љ, Н и Њ, да се 17. овог мјесеца, у 17.00 сати навече скупе на жељезничкој постаји ради исељења у Србију. Влак исељеника креће точно у 11.00 сати навече“.³⁴

Овај транспорт, у којем су позвани могли понијети само најнужније личне ствари (50 кг) и у којима је, као и раније, било најстроже запријеђено продавање имовине или помагање Србима, карактеристичан је по томе што су га зауставили и осујетили италијански војници дивизије „Марка“ и тако спријечили потпуни нестанак Срба из града.³⁵

33 Више о злочину у Придворици у: Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко: 1941-1942*, I, 339-343.

34 Savo Skoko, „Stradanje Srba Grada i Sreza Mostara 1941. godine“, *Srbi u Mostaru*, Београд: 2001, 296.

35 Милан Гулић, *Страдања мостарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941-1945*, Београд: 2017, 182-186.

У Мостару и околини је крајем 1941. од некадашњих нешто реко 8.000 Срба остало само 852 лица српске националности. Процјењује се да је током лета 1941. убијено 1.024 мостарских Срба. Велики број је интерниран у логоре, по неким истраживањима њих око 2.500. По савременим истраживањима укупно 1.424 мостарских Срба изгубило је животе у Другом свјетском рату. Од тога је њих 361 убијено у комплексу логора смрти *Госпић-Јадовно-Паг* и 135 у комплексу логора смрти Јасеновац, који су од Мостара удаљени неколико стотина километара.³⁶

Прве њемачке снаге ушле су у Приједор и Босанску Дубицу 13. априла 1941. године. Њих су дечекале масе хрватског и муслиманског народа. Српски народ у Приједору био је приморан да окачи бијеле заставе на своје куће у знак предаје. Првих дана НДХ на просотру Козаре срушени су споменици посвећени краљу Петру, уништавали су се ћирилични натписи, затварале су се српске православне цркве. Такође, изведена је конфискација имовине српских и јеврејских предузетника. Све то водило је првих мјесеци најприје у појединачне ликвидације припадника српског становништва. Такође, већи број Срба је одвођен у затворе, да служе као таоци. Прве жртве били су српски православни свештеници, које усташе хапсе, затварају и протјерују за Србију или ликвидирају попут епископа бањалучког Платона и Душана Суботића, архијерејског намјесника за Босанску Градишку, који су ликвидирани почетком маја 1941. Прва жртва у Срезу Приједор био је Живко Даниловић, парох из мјеста Љубија. Он је убијен 5. јуна 1941. године. На мети система НДХ тих дана нашли су се и солунски добровољци и српски културни радници.³⁷

Најмасовнији покољи на простору Козаре 1941. године били су „Илиндански покољи“. Они се на Козари дешавају крајем јула и прва два-три дана августа 1941. године. Њима је претходило Гутићево обилажење градова и варошица у Босанској Крајини, гдје је на народним зборовима позивао на обрачунавање са Србима. Током „Илинданских покоља“ највише су страдали Срби у срезовима Приједор и Босански Нови у који је улазила и данашња Општина Костајница. Највеће стратиште на подручју Среза Приједор биле су Заједнице, код Козарца, гдје је хладним оружјем на Илиндан убијено неколико стотина Срба и мањи број Украјинаца од стране локалних муслимана. Покољи Срба дешавали су се по читавом Приједору, али и у другим градовима и селима око Козаре.

36 *Истио*, 257; Ђуро Затезало, *Јадовно*, II, док. бр. 232, 710-711; За комплекс логора смрти Госпић-Јадовно-Паг Ђуро Затезало саставио је дјелимичан поименични попис страдалих, њих 10.502, од којих је 440 имена Мостараца, на основу рада Земаљске комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача.

37 Борис Радаковић, *Усташка ујоришћа под Козаром током Другој свјетској раша*, 63-64.

Пред саме покоље, а предосјећајући да се спрема масовна акција против Срба, спонтано се диже српско становништво Козаре на устанак. Дакле, у односу на Херцеговину, гдје је устанак почео у току првог масовног, или јунског, таласа злочина, у Поткозарју устанак српског народа је услиједио у току, или прије, трећег, тј. „Илинданског“ таласа покоља. Устнак у Херцеговини био је реакција, док је устанак у Поткозарју био реакција, али и намјера да се предуприједи нови талас геноцида који се очекивао. У почетку су то највише биле сеоске масе, које су се латиле најчешће хладног оружја. Прво су се дигли сељаци Кнежице и Јеловца, 29. јула 1941, уз звоњаву црквених звона која су позивала народ на устанак. 30. јула дижу се и сељаци у Великом Паланчишту, а у наредних неколико дана диже се читава Козара. Прва мета устаника биле су општинска средишта и жандарске (оружничке) станице по селима. Међу сељацима били су и чланови КПЈ, који су се укључили у устанак који је и њих изненадио.³⁸

Као водећу личност устанка народ је изабрао приједорског др Младена Стојановића, сина свештеника Симеона Симе Стојановића, и члана КПЈ од 1940. године. Током првих мјесеци устанка успјели су да се ставе на чело устаничких чета. Устаници нису имали снаге да ослободе градове, али су држали већи дио планине Козаре. На њих су Хрвати и Нијемци слали своје снаге у мањим офанзивама. До прољећа 1942. на Козари ће бити наоружано око 3.500 партизана, у огромној већини српског народа. Партизанско вођство на челу са Младеном писало је прогласе муслиманском и хрватском народу, као и писма виђенијим представницима муслимана и Хрвата, да им се придруже у борби или да бар не учествују у ликвидацији Срба и борби против партизана, али то је слабо уродило плодом.³⁹

Након почетних успјеха устаника, НДХ на њих шаље генерала Драгутина Румлера („Румлерова офанзива“ 18-20. августа) са око 10.500 хрватских војника. Према неким процјенама устаници на Козари су имали око 200 пушака. Хрвати су кренули из гарнизона у Дубици, Костајници, Добрљину, Новом Граду и Приједору према устаничким фронтима. Под притиском јачег непријатеља устанички фронтови су се распали, негдје организовано, а негдје се спасавала само жива глава. Хрватске снаге држале су се доктрине спаљене земље, тако да су читава села остављали у пламену. Један од најгнуснијих злочина у тој офанзиви десио се у селу Читлук (Босанска Дубица), гдје је цијела вишечлана породица Јандрић мучена и сакаћена, затим запаљена у кући. Главни крвник Јандрића био је доктор Бранко Стипанчић

38 *Исшо*, 24.

39 Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor: 1982, 230.

из Хрватске Костајнице са својим четрнаестогодишњим сином.⁴⁰

10. септембра 1941. године на локалитету Лисина одржано је војно-политичко савјетовање на којем је одлучено да се формира Козарски одред под јединственом командом заједничког Штаба одреда, што се може сматрати првом етапом у формирању 2. крајишког НОП одреда. Није познато када је тачно Козарски одред промијенио назив у 2. крајишки НОП одред, помиње се само крај октобра - почетак новембра 1941. До краја 1941. козарски партизани преживјели су још двије усташко-домобранске офанзиве.

Усташе и домобрани из Јасеновца прешли су Саву и 14. и 15. јануара 1942. починили злочин у Драксенићу, убијено 204 цивила, од тога 64 у православној цркви.⁴¹ Овдје је потребно нагласити да је, за разлику од Херцеговине, подручје Поткозарја везано дешавањима за постојање јасеновачког система логора смрти НДХ, који је био у непосредној близини овог простора.

Посебну улогу у политици спровођења Геноцида над Србима у НДХ хрватско државно и црквено руководство посветило је питању Босанске Крајине, чији је регионални центар био Бања Лука. Хрватске идеје и настојања, још од 1939, па све до ратних година, да Бања Лука буде „државно средиште“ или „нови главни град Хрватске“, били су контекст у коме се стварао оквир злочина који је изведен у селима Дракулић, Шарговац, Мотике и у руднику Раковац код Бање Луке, 7. фебруара 1942. године, а проистицао је из намјере да се Срби уклоне из овог града. Осим дјеловања и припрема Виктора Гутића, као и учешћа Поглавникове тјелесне бојне, коју су добрим дијелом сачињавали херцеговачки Хрвати, у овом злочину види се и карактер дјеловања Римокатоличке цркве у НДХ, а посебно улога фра Томислава Мајсторовића, касније познатог по надимку „фра Сотона“ из самостана на Петрићевцу.⁴²

Злочин је детаљно планиран и добро организован од стране локалних структура, уз учешће локалног хрватског становништва. Срби у наведеним селима убијани су редом, „почевши од дјетета старог један дан, па све навише, како мушко тако и женско“. Једна од карактеристика овог злочина јесте и убијање жртава углавном хладним оружјем, уз само један покушај пружања отпора од стране локалног и мирног сеоског становништва. Овај

40 Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, 46-47.

41 „Проглас Окружног комитета КПЈ за Приједор, Босански Нови, Босанску Дубицу и Босанску Градишку из јануара 1942. год. Србима, Хрватима и Муслиманима поводом усташких злочина“, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942. год.*, IV, књ. 3, Београд: 1952, 65.

42 Горан Латинковић, Никола Ожеговић, *Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике код Бање Луке 7. фебруара 1942*, Бања Лука: 2022, 76-77.

сурови злочин обиљежен је убиством 551 дјетета, од чега 53 у основној школи у Шарговцу. Тај дан, за само неколико сати, убијено је око 2.370 Срба, од чега је по имену познато 2.315 жртава. Два или три мјесеца након злочина и пљачке имовине побијених Срба, у куће жртава усељено је хрватско становништво из Херцеговине и околине Ливна, Дувна и Гламоча. Ни на једном од бројних стратишта Срба у НДХ није убијено толико жртава само у једном дану као у селима Дракулић, Шарговац, Мотике и у руднику Раковац код Бање Луке 7. фебруара 1942. године. Изузетак од овога чине једино два велика комплекса логора смрти *Госпић-Јаговно-Паћ* и *Јасеновац*. Јасеновац јесте симбол свеукупних злочина у НДХ, али њихову карактеристику осликава и велики број стратишта на кућним праговима, у селима и градовима у којима су жртве живјеле.⁴³

Уколико упоредимо овај злочин и случај Пребиловаца у Херцеговини видјећемо одређене заједничке карактеристике, али и разлике. Прије свега, ту се мисли на суровост извршења и жељу за потпуним уништењем села коју су, захваљујући предострожности и стицају околности, избјегли пребиловачки мушкарци. Мушкарци у селима код Бање Луке нису имали ту могућност. Такође, у идеолошкој припреми извршења злочина, осим локалног становништва, забиљежена је и улога чинилаца Римокатоличке цркве. Осим „фра Сотоне“ Мајсторовића у случају бањолучких села, у случају Пребиловаца и злочина везаних за ово херцеговачко село забиљежена је улога дон Илије Томаса из сусједних Клепаца. Исто тако, фебруарски злочин 1942. године изведен је за само један дан на кућним праговима, док је пребиловачка нејач мрцварена три дана и углавном побијена 15 км удаљено од својих кућа, у јами *Голубњачи*, у мјесту Шурманци, код Међугорја, од стране усташа из тога мјеста. Такође, у пребиловачком случају коришћена је државна жељезничка инфраструктура за извршење геноцида у НДХ. Оба села су претрпјела накнадни покушај клонизације, тј. насељавање римокатоличким становништвом. Наравно, главна разлика јесте хронолошка, гдје су два злочина, један у средишту НДХ, а други у њеном југоисточном дијелу, изведена у размаку од шест мјесеци, први у августу 1941, а други у фебруару 1942. године.

Дана, 17. фебруара 1942. године, почела је операција „Приједор“, која је за циљ имала извлачење једне чете њемачког 923. ландесшицен батаљона и фолксдојчера. У операцији учествује око 2.000 Нијемаца, три сатније усташа и нешто мало домобрана. До 26. фебруара Нијемци су се пробили до Приједора и извукли своје људе из града. Све до ове офанзиве, устаници

43 *Исто*, 77-79.

на Козари сукобљавали су се углавном са војском НДХ, усташама, домобранима и оружницима.⁴⁴

Током првих мјесеци 1942. године на простору Босанске Крајине долази до удаљавања устаника, који су се сврстали у два табора - четнички и партизански. Прекретница је била убиство Младена Стојановића, 1. априла, на четничкој територији, око Челинца, под још до краја нејасним околностима. Томе је претходила Скендервакуфска конференција из друге половине фебруара на којој су комунисти одлучили да скрше устанике, који су се определијелили за четнике. Скендервакуфској конференцији претходили су страшни покољи у селима око Бање Луке: покољи 5. и 12. фебруара у Пискавици и 12. фебруара у Ивањској, када је страдало преко 200 Срба; затим покољ 7. фебруара у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике, гдје је страдало око 2.300 Срба итд. Након партизанског ослобођења Приједора, 16. маја, и Љубије, 17. маја 1942. године, те пресијецања комуникације Загреб-Бања Лука, Нијемци и власти НДХ одлучили су да слома отпор на Козари. Као одговор на ослобођење Приједора, котарске власти у Дубици похапсиле су током 29, 30. и 31. маја све Србе у Дубици, чак и оне који су прешли на римокатоличанство.⁴⁵

У наређењу команданта њемачких снага за Југоисток, од 20. маја, стоји да се расформира борбена група „Бадер“, која је дјеловала у источнијој Босни у операцији „Трио“, а да се формира нова борбена група „Западна Босна“.⁴⁶ На челу групе постављен је генерал Фридрих Штал. У офанзиви на Козару учествовало је око 19.000 хрватских и око 11.000 њемачких војника. На Козари се налазило око 3.500 партизана Другог крајишког одреда и око 80.000 цивила, углавном Срба. Офанзива је трајала од 10. јуна до 18. јула 1942. године. Заробљено је око 68.000 цивила, претежно Срба. Дио је завршио у логорима, прије свега у јасеновачком систему смрти, а дио код хрватских сеоских породица у Славонији као бесплатна радна снага. У локалним логорима око Козаре дио становништва је пуштен кући, током љета 1942. године, неки и захваљујући четничким преговорима са Нијемцима, као што је био случај у приједорском логору *Цићлана*. Партизани су имали око 1.700 мртвих бораца и више хиљада мртвих цивила. Ипак, након офанзиве више стотина партизана је успјело да се скрије на Козари и настави борбу. Нијемци су имали 69 погинулих, 160 рањених и 7 несталих, а Хрвати 445 погинулих, 654 рањена и 498 несталих.⁴⁷

44 Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, 52-53.

45 *Исто*, 59-60.

46 Операција на Козару у неким документима носи кодни назив „Ксавер“.

47 „Мјесечни извјештај борбене групе 'Западна Босна' од 6. августа 1942. командуюћем генералу

Након офанзиве преживјели партизани окупили су се на смотри 19. и 20. августа на Козари, на локалитету Палеж. У строју је било око 900 бораца. Смотри је присуствовало и неколико стотина мјештана козарских села. Тада Скендер Куленовић први пут рецитије *Својанку мајку Кнежовољку*. Током августа Други крајишки одред није изводио значајније операције. Други крајишки одред 22. септембра претворио се у 5. козарску бригаду, која је тада бројала око 1.100 бораца. Козарски партизани су жељели да нападну Јасеновац и у ту сврху су ступили у контакт са партизанима у Славонији. Ипак, до напада на Јасеновац није дошло. Њемачки генерал Штал наредио је борбеној групи „Хофман“ да 19. октобра 1942. започне нову офанзиву на Козару. 5. козарска бригада одлучила је да не упадне опет у окружење и пребацила се на подручје Грмеча, а заједно са њом и више стотина цивила. Борбена група „Хофман“ извјестила је 26. октобра да је операција „чишћење Козаре“ била успјешна. Тада је од 20. до 23. октобра извршен покољ становништва села Велико и Мало Паланчиште и Доњи Јеловац. Убијено је близу 800 српских цивила, од тога броја дјеце до 15 година старости убијено је око 263. Покољ су извршиле хрватске снаге.⁴⁸

Преживјела Дара Бановић из Паланчишта је, између осталог, свједочила:

„Други усташа тражио је од мене чарапе, а ја сам му рекла да имам код куће, нека ме тамо воде, па ћу им дати. Потјерали су нас према потоку Чикаре, више једног млинчића. Кад сам угледала поклан народ и видјела шта ће с нама бити, рекла сам им: «Па, браћо, зар ћете нас поклати?» Тада ми је мој Бошко пао на руке и они су га почели отимати од мене говорећи: «Мајку ти твоју, нећеш га дуго носити!»

Тада сам им опсовала и рекла да ћу умријети са својом дјецом. Од јада сам пошла с њима око десетак метара. Када смо дошли до неких врба, један од усташа ме зграбио за врат, ишчупао нож и почео да ме коље. Кад ме је ударио ножем трећи пут, пала сам, али сам још увијек била при свијести. Двадесет и девет рана су ми задали. Била сам сва заливена крвљу, али сам све још видјела, иако сам била непомицна. Најтеже је било гледати када су крвници клали моју дјецу. Моју малу Радославу ударили су ножем у главу, а затим је бацили крај мене и проболи ножем уза земљу. Мога Бошка тако су исто изболи ножем и бацили поред мене говорећи: «Ето ти мајке, кад се пробуди, нека те подоји».

и команданту у Србији о војно-polитичкој ситуацији у западној Bosни и Baniji и мјерама које треба предузети за уништење партизанских снага“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije – Dokumenti nemačkog Rajha*, XII, knj. 2, Beograd: 1976, 614.

48 Марина Љубичић-Богунуовић, *Усташки покољ над Србима у селима Велико и Мало Паланчиште и Горњи Јеловац код Приједора 1942. године*, Бања Лука, Приједор, Београд: 2021, 60-69.

Пошто је мали Бошко још био жив и јаукао, онај исти усташа што је мене клао подигао је малог на кољена и са неколико удараца ножем одсјекао му главу. Тада је настала препирка међу кољачима ко је од њих уморнији. Чула сам гдје један каже: «Уморих се док сам их поклао толико, а нисам се толико искрвавио као код ове, мајку јој српску».

Била сам још дуго при свијести и све сам гледала. Доводили су нове групе које су убијали сјекирама, кољем и маљевима. Мушкарци су били повезани, те су им тако повезаним расијецали главе. Када је покољ завршен, онда су ишли по групама да виде да ли је још ко жив, да би га дотукли. На крају су се крвници скупили и веселили као на каквој гозби или свадби⁴⁹.

Дара Бановић се приликом отварања споменика на Мраковици 1972. године појавила у јавности, гдје је могла свједочити о своме страдању (приликом злочина имала је 29 убодних рана) и убиству двоје њене дјеце, четворогодишње Радославе и двогодишњег Бошка, као и других Паланчана.

ЗАКЉУЧАК

Геноцид у Независној Држави Хрватској изазвао је народни отпор, а онда и организовани устанак српског народа. Устанак је имао свеопшти народни карактер, а идеолошке подјеле су наступиле касније. На подручју Херцеговине, тачније на оној територији коју данас називамо источном Херцеговином, и на подручју које гравитира планини Козари, чији је она постала симбол, у дешавањима 1941. и 1942. године, одиграли су се, између осталих, у различитим хронолошким интервалима, догађаји који су кључно утицали на процесе током читавог Другог свјетског рата на територијама на којима је живио српски народ. Козара се налазила у централниом дијелу НДХ, док је Херцеговина била погранична област, на југоистоку, значајно удаљена од државног средишта. У суштини, разлике између посматраних области се могу посматрати као однос центра и периферије, мада развојем ратне ситуације тај однос није увијек био такав.

Јунски талас злочина у Херцеговини је изазвао организовање устанка на дијелу територије према Црној Гори, а затим се проширио и на остале крајеве. Устанак у дијелу Босанске Крајине и Лике, а нарочито на оном дијелу територије који гравитира планини Козари, избио је као реакција на најављени „трећи или августовски талас злочина“, тј. као покушај да се он предуприједи и да се спријече нове жртве. Ту долазимо и до хронолошке

49 Дара Бановић, „Покољ жена и дјеце у Паланчишту“, *Козара у Народноослободилачком рату - Зайиси и сјећања*, III, Београд: 1971, 605-610.

разлике у организовању устанка, која се протеже на период од 6. јуна до краја јула 1941. године. Такође, главна дешавања војне операције и злочини на подручју Херцеговине одвијали су се 1941. године, док је на простору Козаре 1942. година са једном великом хрватско-њемачком офанзивом на српске устанике и становништво, као и низом злочина у околини Приједора и Бање Луке, дефинисала карактер рата и геноцида у НДХ. У мају 1942. године српски устаници, тада већином партизани, ослободили су Приједор, као градско и веома важно инфраструктурно средиште, док у Херцеговини, осим ослобађања мањих сеоских средишта, таква дешавања нисмо имали. Подручје Поткозарја у свом непосредном окружењу имало је и систем логора смрти Јасеновац, који је и те како директно утицао на развој и динамику страдања, рекло би се, значајније него на удаљене крајеве НДХ из којих су такође допремане јасеновачке жртве.

Comparative Analysis of the Microdynamics of the Genocide Against the Serbs in the Independent State of Croatia (NDH) and of the Uprising in Herzegovina and Potkozarje 1941-1942

Summary

Genocide in the Independent State of Croatia instigated people's resistance followed by the organized uprising of the Serbs. The uprising had a general national character, but the ideological partition ensued later on. In East Herzegovina, more accurately in the today's territory of East Herzegovina, as well as in the region around mountain Kozara (which became the symbol of events in 1941 and 1942) unfolded key events which significantly influenced processes in WW II on territories populated by the Serbs. Kozara was situated in the central part of NDH, yet Herzegovina was a South-Eastern borderline region, far away from the state centre. Basically, the differences between the named regions can be viewed as a relation between the centre and the periphery which became volatile as the war unfolded.

Crimes committed in Herzegovina in June provoked the uprising in the area bordering Montenegro, which spread throughout the whole territory. Uprising in part of Bosanska Krajina and Lika, particularly in the area towards Kozara broke off as a response to the signaled third August wave of crimes, i.e. as an attempt to prevent it. This is the point of a chronological difference in organization of the uprising in period from 6 June to the late July 1941. Additionally, in 1941 major military operations and crimes happened in

Herzegovina. On the other hand, in 1942 in Kozara there was one major Croatian-German offensive with several minor operations against Serb insurgents and population around Prijedor and Banjaluka which defined the character of the war and the genocide. In May 1942 the Serb insurgents, mostly partisans, liberated Prijedor, an important infrastructural hub, while in Herzegovina only small villages were liberated. Potkozarje was in the vicinity of the death camp system Jasenovac which significantly influenced the development and dynamic of suffering, even more than in the remote regions of NDH from where the Jasenovac victims were transported.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Антонић Здравко, „Претварање масовне народне побуне у организовани политички покрет у БиХ 1941.“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 1, уредник Милорад Екмечић, Београд: 1995, 245-263.
- Vokan J. Branko, *Srez Sanski Most и НОВ 1941-1945. године*, Sanski Most: 1980.
- Булајић Милан, *Усташки злочин јеноцида и суђење Андрији Аршукловићу 1986. године*, Београд: 1988.
- Гулић Милан, *Страдања мушкарских Срба у Независној Држави Хрватској 1941-1945*, Београд: 2017.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Београд: 1938.
- Екмечић Ђуро, *Пребиваци најреболна рана српска*, Београд: 1994.
- Затезало Ђуро, *Јадовно*, зборник докумената, књ. II, Београд: 2007.
- Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942. год.*, IV, књ. 3, Београд: 1952, 65.
- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije – Dokumenti nemačkog Rajha*, XII, књ. 2, Београд: 1976.
- Јанковић Марко, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука: 2018.
- Krstulović Vicko, *Метоари југославенског револуционара, Том 1, На стазата партије, револуције и братства и јединства 1905-1943*, Београд – Сарајево – Загреб: 2012.
- Козара у Народноослободилачком рату - Записи и сјећања*, III, Београд: 1971.
- Латиновић Горан, Никола Ожеговић, *Хрватски злочин над Србима у руднику Раковац и селима Дракулић, Шартовац и Мошике код Бање Луке 7. фебруара 1942*, Бања Лука: 2022.
- Miljković Маја, „Političke prilike u Mostaru 1918-1941“, *Srbi u Mostaru*, Београд:

2001, 235-280.

Лозо Предраг, Драгослав Илић, *Пребивовци*, изложбени каталог, Нови Сад, Бања Лука: 2014.

Љубичић-Богуновић Марина, *Усташки покољ над Србима у селима Велико и Мало Паланчиште и Горњи Јеловац код Приједора 1942. године*, Бања Лука, Приједор, Београд: 2021.

Мастиловић Драга, *Херцеговина у Краљевини Срба, Хрватша и Словенаца (1918-1929)*, Београд: 2009.

Радаковић Борис, *Усташка ујоришта под Козаром током Другој свјетској рати*, Бања Лука, Приједор, Београд: 2021.

Skoko Savo, „Stradanje Srba Grada i Sreza Mostara 1941. godine“, *Srbi u Mostaru*, Београд: 2001, 281-299.

Скоко Саво, *Антифашистичка Невесињска пушка*, Београд – Невесиње: 2012.

Скоко Саво, *Криво коло херцеговачко: 1941-1942*, Пале, Београд: 2000.

Скоко Саво, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачкој окупира у Херцеговини 1941-1945*, Зборник докумената 1, Гацко – Београд: 2011.

Тркља Миливоје, *Корићка јама*, Београд: 1992.

Ćurguz Dragutin, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Приједор: 1982.